

ԱՐԵՒԵԼՔ

ՀԱՆԴԵՍ ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ : — ԹԻԻ ԺԳ.

1. ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1856.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՆ-ՄԱՐ ԺԻՐԱՐՏԵՆԻՆ ՅՕԴՈՒԱԾԸ ՎԱՀԵ .

ԻՆԵՒԼԵՐԸ ԵՒ ՏԱՏԵԱՆ ՊՕՂՈՍ ԱՄԻՐԱՅԻՆ

ՏԵՏՐԱԿԸ —

ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ՄԸ Ի ՊԱՍԹԻՅԷ ՀՐԱՆՏ. ՀԱՐՄԱՅ.

ԼԵՂԱԿԻՆ ՄՇԱԿՈՒԹԻՒՆԸ Օ. ԹԻԻՅՍԻԻՋԵԱՆ .

Պ. ԲՈՆՍԱՐԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՐՄԱՅ .

ՀԱՅԵՐԷՆ ՕՐԱԳԻՆ ՄԸ —

ՅԵՏԻՆ ԱՊԵՆՍԵՐԱԺ ՇԱԹՕՊՐԻԱՆ .

ԲԱՐԻՉ.

1856

THE LIFE OF

JOHN ADAMS

BY

JOHN ADAMS

JOHN ADAMS

JOHN ADAMS

JOHN ADAMS

ԱՐԵՒԵԼՔ

ՀԱՆԴԷՍ ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ

Արեւելիկն առաջիկայ թիւը տպելու ժամանակ բազմաթիւ բողոքներ կ'ընդունինք թէ՛ Պօլիսէն և թէ՛ ուրիշ քաղաքներէ ճատեան մեծապատիւ Պօղոս ամիրային տէտրակին ղէմ : Այս բողոքներէ տմենէ հշանաւորը Պօլիսէ եկածն է՝ զոր հետագայ թիւին մէջ կը հրատարակենք յօժար սրտիւ . իսկ զի կ'իմանանք ստոյգ աղբիւրէ որ այս բողոքները ստորագրողներուն թիւը ահագին բազմութեան մը կը հասնի :

Ս. Ո.

Ա.ՉԳ.Ա.ՅԻՆ

ՍԷՆ-ՄԱՐ ԺԻՐԱՐԱՏԷՆԻ ՅՕԳՈՒՍԾԸ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼՔԸ

Տեպա օրագիրը շատ նշանաւոր յօդուած մը կը հրատարակէ Թիւրքիայի վրայ և ազգային շահը կը պահանջէ որ վայրկեան մը զայն քննենք ուշի ուշով : Յօդուածին երևելի հեղինակը, Պ. Սէն-Մար Ժիրարտէն, հաշտութեան ծիածանը հետուէ հետու նշմարելով՝ կը հարցնէ հրապարակաւ թէ՛ ի՞նչ ճամբայ բռնել հարկ է որ Արևելեան կռիւն արդիւնարար ըլլայ մարդկային սեպի համար, և թէ՛ ի՞նչ քաղաքականութիւն ի գործ դնելու է որ պատերազմին պատճառաւ եղած անթիւ զոհերը զոնէ՛ լուսաւորութեան արահետ մը թողուն Ասիայի մէջ : Բարակմիտ հեղինակը նախ կը հերքէ այն թուիքը որով շատ օրագիր և շատ մարդ կ'աշխատին հատուտել թէ՛ Ասիայի քրիստոնեայ ազգերը արևմտեայ տեսիլներու և քաղաքականութեան չ'են ուղեր հետևիլ : « Գիտենք և կը հաւանինք մտադիր, կ'ըսէ Պ. Սէն-Մար Ժիրարտէն, թէ՛ Արևելքի քրիստոնեայ ազգերը տկար են և թէ՛ հազիւ հաղ երկարամեայ բռնութեան ճնշումէ մը կ'ազատին, ճնշում՝ որով դեռ կը տառապին Ասիայի այն կողմերը ուր Արևմուտքի տէքը և թեւ չ'են հասնիր : Սակայն ոչքան տկար ըլլան այն ազգերը, կը խորհին, կը դիտեն, թուիք մը ունին... : Արդ աս թուիքը ինչո՞ւ պիտի չի շահինք, ինչո՞ւ մեղի թշնամի պիտի ընենք, երբ այն մեր կողմը կը հակի և աս մեզ կուգայ խնդրելով միայն որ արևմտեայ տէքը թուիւնները հաճին քրիստոնեայ ազգերու տեսիլները և զգայումները ճշդիւ գտակաւ նշանակել և կուրօրէն ուսն չ'անուանել այն որ տաճկի զրոշմը չի կրեր : Անէ յիրաւի Ասիայի կողմերը ուսի և տաճկի մէջ տեղը բան մը չիկայ, եթէ ինչ որ տաճկի չ'է, է ուս, Արևելքէն յոյս չիկայ, ապագայ չ'ունի այն, պիտի կորուսի : »

Պ. Սէն-Մար Ժիրարտէնը յայտնի ցոյց տալու համար որ Արևելքը

առաջ և տաճիկէ միայն չի բաղկանար, բոլոր հարատակ և նոր-
հատակ անգղերու էութիւնը և անունը մի առ մի կը յիշէ և շատ
իրատունք ունի պնդելու թէ՛ արեւմտեայ և մասնաւոր զաշնադիր
տէրութիւնները դանոնք շահելու և կանգնելու կը պարտաւորին,
Թիւրքիան յառաջ մղելու և բռնամոլ Ռուսիան զսղելու համար,
ուրիշ բառով ըսնք, աղատութիւնը և լուսաւորութիւնը բեղմնաւո-
րելու համար : Վասն զի հիմա ակներեւ է որ եթէ ուրիշ ժամանակ
արեւելեայ նկուն ժողովուրդները Ռուսիայի գիրկը լծկան և անոր
հովանիին տակը մտան, այն ժամանակ անուշի բռնութիւն մը կը
ճմլէր զանոնք : այսօր աղատասէր Եւրոպան թո՛ղ իր ձեռքը կալ-
կառէ և քաջալերէ, արեւելեայ ազգ մը չիկայ որ Ռուսիայի կողմը
հակիկ փափազի :

Այս առաջին անգամ է որ օտարական հեղինակ մը այս տառի-
նան պարզ և մեկին բառերով Ասիայի վրայ ճառէ և անոր էական
վիճակը զգայ : Արեւելքի բոլոր շարագիրները համամիտ են երևելի
հեղինակին և ս'իլ որ անոր ԺԲ. թիւը խորհելով կարդացեր է,
պիտի յիշէ թէ մէկ ամիս առաջ նոյն ճշմարտութիւնը զգոյշ այլ
հասկանալի կերպով մեր սիրելի ազգին կը քարոզէր : Այս մեր
հոնդէսին պարծանք մը կրնայ սեպուիլ : Արեւելքը գրեւ էր թէ՛
Հայաստան այն արհամարհանքի արժանի չ'է որով մինչև հիմա
կ'արհամարհուի. Պ. Սէն-Մար Ժիրարտէնը նոյնը կը կրկնէ և ոչ
միայն իր իշխանութիւնով մեր յօգուածը կը հաստատէ, այլ և
ճամբորդներու, քաղաքագէտ անձերու կարծիքը յառաջ կը բերէ
որպէս զի տարակոյսի մը ստուերը անգամ չի մնայ :

Պ. Սէն-Մար Ժիրարտէնը Տաճիկներու, Յոյներու և ուրիշ ազ-
գերու ապագայ վիճակը և քաղաքական ուժը քննելէ ետեւ մեր
ազգի վրայ ալ բանի մը նշանական խօսք կ'ըսէ և յուսալի քաջա-
լերութիւն կուտայ : Միայն կը բռնադատուինք բողոքելու և պնդե-
լու թէ՛ հոս անուանի մատենագիրը կը սխալի հռոմէական Հայերը
բոլոր ազգին տեղ առնելով :

Ինչպէս ուրիշ անգամ ըսինք Վաթուկիները ազգին հաղիւ թէ

ութսոսներորդ մասը կան և Սև ու Կասպեան ծովու մէջ տեղը չ'են բնակիր : Այս սխալը ներելի է Պ. Սէն-Մար Ժիրարտէնի կամ ուրիշ Էւրոպականի մը համար վասն զի երկար ատենէ ի վեր Միւթարեանները ընդհանուր Եւրոպայի անանկ հաւտացուցեր են որ Կաթողիկէները են հայ սղզը ներկայացնողը : Միւթարեաններու վատ և ազգատեայ վարումը հիմա օրական լսյսի պէս ակներև է հասարակութեան : Արևելոյք այս առթիւ վերստին կ'աղաչէ ճշմարիտ հայրենասէրները որ տարատմ խոհեմութիւնն ժողովան և սոցալիսի թշնամութեան առաջքը առնելու ճար մը գտնեն : Է. Թիւին աղաչանքը և յորդորը հոս նորէն կը կրկնենք, մեր ապագայ վիճակը անկէ կախեալ է. զըստարեալ ժողովուրդ մը ենք, անհրաժեշտ սլարտը է ամէն ազգասիրի որ այն անօրէն գրաւարտութիւնը փարստի... : Սուրբ Աղապրու անարժան կրօնաւորները ոչ միայն հաւատոյ մասին մէջ դմեղ կը թշնամանեն, այլ և քաղաքական և ընկերական կարծիքնիս կ'այլայլեն : Այս ծանր խնդրոյ վրայ ուրիշ անգամ զրելու առիթ կ'ունենանք և երևան կը հանենք այս կրօնաւորներու մէջէ մէջ դարմանները : Սուրբ Աղապրու վանքը մինչև Բաբին սուտ խօսիլ կը յանգգնի և չորս միլիոնի հայ սղզը քանի մը հազար Կաթողիկի ՄԱՍ մը կը դաւանի : Շշրապս կրօնամոլ օրագրին մէջ կը կարգանք Թիւ 10, 1854. « Իրենց (Միւթարեաններու) ազգին՝ որուն բարիքն ու օգուտն իրենց Միաբանութեան առանձին ու միակ նպատակն է Մէկ ՄԱՍԸ ղժբաղդուծեամբ Կաթողիկէ Առաքելական Հոռմէական հազարդութենէ անջատեալ կը գտնուի, և անոր համար իբրև իրենց Եղբարքը կ'ընդունին և կը ճանչնան զանոնք, զորոնք որ Հոռմէական Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին իբրև իր սրղիքը կը ճանչնայ. և հայ հերձուածողաց մոլորութիւնը դատաւարաւորելով՝ կը դաւանին թէ անոնք Յիսուսի Քրիստոսի ճշմարիտ Եկեղեցին գորս են... : »

Մէկ ՄԱՍԸ մի⁸. հերետիկոսները չորս միլիոն աղգին Մէկ ՄԱՍԸ Է՞ն. ասկէ յանդուգն սուտ մը ո՞ւր տեսնուեր է արդեօք :

Դիրքին էր ուրիշ օրինակներ ալ յառաջ բերել և մեկնել թէ ինչպէս
Էւրոպական հեղինակները մեր ազգին վրայ խաբուեր են . այլ այս
անօգուտ կ'երևայ մեզ . Բարին սուտ ըսող հռոմէական կրօնաւոր-
ները որո՞ւ ճշմարտութիւն կը քարոզեն : Սրբեկոյր վերջին անգամ
կ'աղաչէ հայրենասէրները որ զարթնուն և այս անարժան մար-
դերու հարուածը դարմանեն . զիտենք որ ժամանակը դժուար է ,
այլ ազգին անունը, պատիւը, էութիւնը քանի մը դո՞ւ կը պահան-
ջեն.... :

ՎԱՀԵ

ԻՆԵՒՎԵՐՐ ԵՒ ՏԱՏԵԱՆ ՊՕՂՈՍ ԱՄԻՐԱՅԻՆ ՏԵՏՐԱԿԸ

Խնկիկոր նոր յօդուած մը կը հրատարակէ հայ ազգին դէմ մե-
ծապատիւ Տատեան Պօղոս ամիրային չնչին տետրակը միշտ իրեն
առիթ բռնելով : Այս յօդուածը Պօլիսէ գրեալ համակի մը վրայ
շինեալ է և երկար ատեն խորհիլ հարկ չ'է լիօրէն համոզուելու
համար որ այն համակի բուն հեղինակը Հայ մ'է : Խնկիկոր
յիշելէ և կրկնելէ ետեւ թէ՛ աղնուական ամիրային Հայ և Հռոմէա-
կան Եկեղեցիներու մէջ տարբերութիւն չի կայ ըսելը մեր ժողո-
վորդը տակու վրայ ըրաւ , կը յատելու անհնարին յանգցնութեամբ,
— Հայերը հիմա երեքի բաժնուեր են : Մէկ կողմը, իրեն պարա-
զլուս ունեւոր Տատեան Պօղոս ամիրան, կը բազկանայ ազգին
ամենէ յուսաւոր և ամենէ ազրու մարդերէ, որք զժրագործար ո՛չ
բաղմամբիւ են և ո՛չ միաբան, անոր համար սիրտերնուն մէջ կը
սրահեն իրենց կրօնական համոզումը : Խնկիկոր կը հաստատէ
զայս և կ'սկսի տրամիլ ու աւտղել : Մենք երկբայելու առիթ մը
չ'ունինք . կարելի է թէ այս կողմը արդարեւ ազգին լուսաւոր մասը
ըլլայ . իր աղնուական պարազլուսը անոր յայտնի վրաստ չի
կրնար մի՞մ սեպուիլ... : Այլ կարծենք թէ Խնկիկոր հիմնովին կը
ախալի երբ կ'ըսէ թէ՛ այս կողմը իր կրօնական համոզումը կը
սրահէ : Ազնիւ ամիրան « Բարխիւ արք հպիսկոպոսին չափ կա-
թօրիկ եմ » կը գոչէ հրապարակաւ և տետրակ տպել կուտայ .
տակէ տեղին ի՞նչ կրնայ ընել իր համոզումը յայտնելու համար :

ՅՅէ այս լսել, և համոզում մը ստանալ է, ալ մենք մարդկային լեզուն չենք հասկնար :

Նրկրորդ կողմը. ինկվիրին ըսածին նայելով, Վոյժերի թուերէ, բրոնեսթանի ծնունդներէ և չիլտեմ ուրիշ ուրմէ կը բաղկանայ և իրեն սլաշտական ունի եղեր Նոր Բեաքլիֆը, Անկլիայի լիակար դեսպանը : Նոյէ՛ մէյմը սո Նոյոլայի թոռներու և բարի ծնունդներու հնարքին, տեսնենք այսուհետև ինչներ պիտի գրուին Ներսիայի ժողովուրդը մոլորելու և Հայերու դէմ գրգռելու համար :

Նրկրորդ կողմը, միշտ ինկվիրին ըսածին նայելով, ամենէ բաղմամբիւր կ'ըլլայ և իրեն առաջնորդ ունի ազդեցութիւնը : Վայ իրեն. երանի՜ առջի կողմին : Անկլիայի դեսպանը երկրորդ կողմը յաղթական ընելու համար, երրորդը կը գրգռէ եղեր որ ոտքի ելլէ ու զայ Տատեան Պօղոս ամիրային կողմի յաղթէ այսինքն լուսաւորութիւնը մարէ : Յիրաւի հայ ազգը բազմ չունի. տասը դարէ ետքը հազիւ թէ լուսաւոր պարագլուխ մը երևան ելու և ահա սնդիկա ալ հոգը դեսպանէ՛ մը կը հալածուի... : Նոր Բեաքլիֆի պէս մարդ մը ըլլալու է մէկը որ այսպիսի ստատանութիւն մը ի գործ դնէ. արդարեւ սո ալ չէինք զիտէր և նոր կ'իմանանք : Հռոմէական մովները այնքան դարաններու հետ կը խաղան, այնքան դուեր կը հնարեն, այնքան ուղեւորներ կը բարեն անմեղներու « սիրտը ջանելու » ինչպէս կ'ըսէ Հիւրմիւղեանը, կամ « սիրտը սպաննելու » համար, ինչպէս կ'ըսէ հայ բանասէր մը, որ վախճանք՝ ուրիշները իրենց վրայ չափելով կը դատեն :

Այսպէս կը գրէ ինկվիրը և կ'սկսի Աղգային ժողովի անդամները նախատել և կատակել, Արծնական ժողովը ու հայ կղերը թշնամանել և վատահամբաւել, Զօհապ անուն օրագիրը գովել ու երկինք հանել և Չամուռեանի պէս մարդու մը երեւելի փրկաւորայի և մատենագրի պատւանդնը տալ :

Դառն է մեզ այսպիսի ծանր խօսքեր կարգալ հռոմէական օրագրի մը մէջ, դառն է մեզ այնպիսի թշնամանք մը դուր, մինչև հիմա, չէինք լսեր օտար երկրի վրայ, դառն է մեզ տեսնել որ ազգիս երկրորդ Հովտապետը, Պօլսոյ Սրբադան Պատրիարքը անգամ կը բամբասուի ու կը զրպարտուի. և այս ամենը աննշան տեղորակի մը համար որու հեղինակը ինչ ըսելը չիլտէ և որ հոսմէական հիմունքին և թիւր կարծիքներու արձագանգ մ'է : Մեծապատիւ ամիրան, ազգիս լուսաւոր կողմի պարագլուխը, ինչպէս կ'ըսէ բարական օրագիրը, կը ահապ մի՞ հիմա թէ ինչ բերան

ինկեր են և ի՛նչ լեզուով կ'անարգուն Աղգային ժողովը, որու անդամ է, Հայ Եկեղեցին, ուր կ'երթայ կ'աղօթէ և Հայ անտէրունջ ազգը որու յառաջադիմութեան համար պէտք էր որ աշխատէր աւելի օգտակար տնտրական գրելով և հրատարակելով եթէ յիրաւի, ինչպէս կը լսենք, կը փափազի գրական փառք ու պատիւն ալ ունենալ ադնուականի շուրին հետ :

Այո՛ դառն է այս ծննամանքը և զրպարտութիւնը Երոսայի մէջ լսել, այլ աւելի դառն է տեսնել որ ընդհանուր ազգը ծնամի եկեղեցոյ մը վատ լրտեսներու կը մատնուի. աւելի դառն է և ճշմարիտ վերք մը կուտայ մեր սրտին, երբ այն մատնութիւնը Հայոյ մը ձեռքով կը կատարուի... : « Պոլսի Լատինները, կ'ըսէ Խնկիկըր, ԻՄԱՆԱՆՈՎ, որ հայ ազգին լուսաւոր մասը վտանգի մէջ է, որոշում ըրին թէ թիկունք ըլլալ այս հռոմէսներնրու և Անկլիայի ու բրտեանթաններու անթոյլտու (intolérant) քաղաքականութեան գէժ զանոնք պաշտպանել : Այս որոշումը ի կատար հանելու համար զացին Օսմանեան տէրութեան ամէն բան յայտնեցին (կարգն մատնեցին) : Արդէն այս տէրութեան պաշտօնեայնրէ ոմանք կը հասկնային թէ այն ամէն բանը որ կրնայ հայ ազգը բաժնել և Երևանի մօտ Եջմիածին բնակող պատրիարքին իշխանութեան տակէն հանել, Տաճկի զուտին շահաւէտ է (1)... » և մենք կը յաւելունք ազգերնուս տունը կը փլէ, կրօնական միութիւնը, Հայաստանի յետին պատուարը, խղերսվ... : Խնկիկըր կամաւ կը մտնայ յիշելու թէ՛ այս միութիւնը վերնալու ըլլայնէ ոչ միայն Թիւրքի տէրութիւնը այլ և իր աղանդն ալ շատ օգուտ կը քաղէ : Արդէն լուսաւոր կողմին պարագլուխը « կաթօլիկ եմ » կը պոսայ, իր զինուորները ի՞նչ կրնան ընել եթէ ոչ բաբին առջեւ ծոնք դնել և « ճշմարիտ լուսաւորութիւնը » ընդունիլ :

Վտանգ մը կայ, կ'ըսէ Խնկիկըր, որ Հայերը Հռոմէ հեռի կը տանի. այո՛ վտանգ մը կայ կը գոչէ Արևիկըր և ուժ հարիւր մղոն

(1) « Les Latins de Constantinople, avertis (այս բայը նշանակելու է) du danger que court le parti éclairé de la nation arménienne, ont résolu de la soutenir contre les menées intolérantes de la politique anglo-protestante. Il leur a suffi pour cela d'éclairer l'opinion du gouvernement turc, dont quelques-uns des ministres actuels comprennent déjà que tout ce qui pouvait détacher la nation arménienne de l'obéissance à son patriarche, résidant à Etchmiadzine, près d'Erivan, était favorable aux intérêts de la Porte. »

հեռու տեղէն աղգային ձայնը կը հնչեցընէ, յո՛ւշ, յո՛ւշ հռոմէական զայլը մեր մէջն է : Մամիկոնեանք հիմա թոռեր ունիք մի՞ որ ձեր սպատերազմի այս ձայնը լսեն... :

ՎԱՀԷ .

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ՄԸ Ի ՊԱՍԹԻՅԼ .

Քանի մը օր կայ Պասթիլլի հրապարակին վրայ տեսայ բարեկամներէս մէկը, զաստուտ պատմութեան և արտաքայ կարգի հանճարի ու բնութեան տէր մարդ մը, և անոր զբաղեալ կերպարանքը նշմարելով հետաքրքիր սիրտով մօտեցայ մէկէն : Գիշերը արդէն սկսեր էր, Պուլվարները խուսներամ բաղմութիւնով մը կ'ալեկոծէին և ազատութեան կոծողը, հեռուէ հեռու, մոծի մէջ աներևոյթ կ'ըլլար :

Ադ ի՞նչ է Պասթիլլի կողմերը մտախոհ կ'երեբաս, ըսի սովորական բարեւէ ետքը, մի՞թէ բռնակալութեան յետին պատուարի պատմութիւնը զրելու միտք ունիս :

— Անանկ բան մը կը խորհիմ, նայինք պիտի յաջողի եթէ ոչ :

— Եթէ աշխատիս, հաւաստի եմ որ աշխատութիւնդ փառքով կը պսակուի :

— Բարեկամ, աշխատութիւնը միշտ չի բաւեր. պատմութիւն կայ որ սիրով ու հռանգով զրելու է, չէ նէ հրաժարիլը ընտրելի է :

— Զարմանք. հիմա նորէն 1789ի թուականը ամէն միտքեր կը զրուէ, անոր յիշատակարանները վերստին կը քննուին, կը մեկնուին, կը հրատարակուին և անո հասարակութեան թմբուծիւնը կը զարթնուի իր մանադէմ քունը թօթափելով :

— Նշան է որ այս վեհ թուականը դեռ սիրական ունի և մեռեալ չ'է, ինչպէս որ քանի կաշառակեր բերաններ կը համբուռն : Շարժի, ուրեմն կեսայ. ի՞նչ կը խնդաս :

— Ահայ, ուրեմն զարգանայ, ըսի ես ան ատեն ազու ժախտով մը... :

— Սիրելի իմ, դառակ մը որքան երախտամու ըլլայ, երբէք իր մայրը չ'ատեր, և մենք ամէնքս 1789 թուականին սրդի ենք :

— Կը հաւանիմ թէ ամէնքդ անոր սրդի ենք, այլ կ'երկբայիմ որ ամէնքդ ալ անոր հարազատ ըլլաք :

— Հեղինութիւն օտարի, որ միշտ մէկ աչքով ուրիշ ազգերը կը ըննէ և կը գտէ :

— Մի՛ վիրաւորիր, ըսողը ես չ'եմ. տիկին տը Սդալին խօսքը կը մոռնաս մի՞ : Այլ աս մէկ զի թող մնայ հիմա, ո՞վ զիտէ մէյ մ'ալ ի՞նչ տառն դրեղ հոս պիտի գտնեմ, անոր համար կը փափագիմ որ Պասթիլլի (1) ճիշդ տեղագրութիւնը ընել հաճիս : Երկար ժամանակէ իվեր աս ահուելի բանտին հին դիբը լաւ մը զիտնելու կ'աշխատիմ այլ աս տեղումքը այնքան նորոգութիւններ տեսան որ օտարական մը գրեթէ միշտ կը շփոթի և սլաւմութեան պարագայները դիւրաւ չ'ըմբռներ :

Բարեկամս, այն տառն, գէտ ի տղատակիր սիւնը գտնալով և պահ մը ամփոփուելով սկսաւ բանիւ և նշանաւ հրապարակին ամէն զիրքերը տեղն ի տեղ երեան հանել, այլ և այլ մեկնութիւններ տալ և հին ժամանակի սլաւները ճշդիւ աչքիս առջեւ բերել : Խնչ Թրթրակ և յստակ կերպով պատմական անցքերը իրարու էտէ կը յարէր կը շարէր և իր տեսիլներու սիրտի մարմին մը կուտար... : Դժբաղդաբար իր վառվռոն երեսակայութիւնը գամ քան զգամ այնպէս կը բռնկէր, կը բորբոքէր որ շատ չ'անցաւ տեղագրութիւնը, պատմութիւնը, հրապարակը ամէն բան մոռցաւ և սկսաւ փիլիսոփայօրէն ճառ մը հիւսել, մարդկային սեռի քաջած տառապանքը, երեւիլի նահատակներու արիւնը, անմեղ սիրտերու խշխշուքը մի առ մի յիշել և իր բոլոր զայրոյթը բռնամուլ ծագաւորներու վրայ պարպել :

Նս ուշադիր միտքով այս ամէնը կը լսէի այլ ճշմարտիւ, այն վայրկեանի մէջ, առելի լաւ կը համարէի որ իր տեղագրութիւնը

(1) Պասթիլլի տէրութեան ահագիւլ բանա մ'էր 1569ին շինեալ՝ և կարծանեալ՝ 1789, յուլիս 14ին : Բարիլլի ժողովուրդը բարբարոսութեան աշարհիկը հիմնադրող ընելէ ետեւ այնքան ալախաթիւն կ'ըլլայ որ զիշերային կարգ մը ըրաւ անոր վրատակներու վրայ այս երեսելի նշանագիրով « հիմա հոս կը պարենք. ici l'on danse. » Ասքաին ներկայ դոնտոյ կիները, իբրեւ զարդ, այն փրատակներու քարերը հիտերնէն կը կախէին... : Ասկէ օտարականը կընայ երեսակայիլ թէ որքան ատելի եղեր էր այս բանտը Բարիլլի հառարակութեան :

շարունակէր, վասն զի պարագայ կայ ուր, քար մը, թիւ մը, նշան մը տալիս ազդում կուտան մարդու քանթէ վսեմ ճառ մը և լեզուանի բերան մը : Այլ իր բնութիւնը ճանչնալով կը համբերէի որ իր սրտին հուրը մարի և բարկութիւնը անցնի... : Բաւական ժամանակ խօսելէ ետեւ նորէն գէպ ի սիւնը դարցաւ « անս, ըսաւ լուսափայլ ճտկատով մը, անս ի՞նչ էր Պասթիլը և անս ի՞նչ եղաւ. բանտ, շղթայ, երկաթ, դահիճ անհեա եղան և այս ամենու տեղ ազատութեան ողին, որ կարծես թէ երկինքէ կ'իջնէ և կուգայ իր թեւը հրապարակին վրայ կը տարածէ, հիմա կանգուն և փառաւոր կը տիրէ հոն : Նայէ՛ մէյ մը անոր հովանին վրայ է : (Նա յիշաւի կտոնողին ստուերը մինչև վրաս կը հասնէր :) Մենք որ հիմա այս տեղումքը հանգարտիկ կուգանք և կ'երազենք մարդկային ազգի սարագան յիշելով, մենք, մեր նախնիքներէ երջանիկ չ'ենք մի՞ : Զի մոռնանք բարեկամ, թէ ի՞նչ քայլով և անարեկ սիրտով մեր հայրերը տակէ կ'անցնէին և եթէ վայրկեան մը հոն դադրէին, դաւակնուն ողբը և անոնի կսկիծը լսելու և արտաւր թափելու համար էր այն : Դու որ կ'երկբայիս և հեզոքէն կը դատես Ծրանսան զխառն արդե՞օր թէ քու հայրենակիցներէ մէկը Պասթիլը մէջ օրերով չարչարուեր և տատապեր է :

— Հայ մը Պասթիլը մէջ, ըսի այն ժամանակ դարմանալով մը, այդ անկարելի է և կարծեմ թէ կը վրիպիս :

— Ամենևին, հոս, Պասթիլը անարկու բանտի մէջ, քու թշուառ հայրենակիցներէ մէկը ոչ միայն չարչարեցաւ այլ և անարգութեամբ :

— Ե՞րբ և ի՞նչ պատճառաւ :

— Լուի ԺԴ. ին ժամանակը և իր կրօնքին համար :

— Արդարեւ անասելի դարմանք մը կը պատճառես ինձի. և աս հայը ո՞վ կ'ըլլայ արդեօք. անունը կը յիշես մի՞ :

— Երևելի կարգաւոր մը, արք եպիսկոպոս մը, ազգիդ հոգևոր հովիւ մը, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք մը :

— Հայ պատրիարք մը Պասթիլի մէջ, այդ զեռ չ'էի լսեր և կարգացեր. ո՞ր պատմական փոշիին տակէն հանեցիր դայն :

— Մի՞թէ Աւետիք անուն պատրիարք մը չի յիշուիր ձեր առհմային պատմութեան մէջ :

— Այո՛. Յիսուսեան վատշուէր ազանդաւորներու նահատակ պատրիարք մը կը յիշուի, այլ ստուգիւ չ'էի զիտեր որ անիկա Պասթիլի մէջ զրուած ըլլար :

— Անոր հման քանի՛ քանի՛ մարդեր հոն իրենց կեանքը կամ պատիւը կորուսին և ժտելով ի հող դարցան : Ահ եթէ տեղեակ ըլլայիր այն մանրամասն պարագայներու որովք միայն պատմութիւնը ճիշդ կը հասկըցտի և զորս օտարականները միշտ կ'արհամարհեն, քու դառն հեգնութիւնը սակաւիկ մի կը մեղմէիր և Ֆրանսայի ժամանակեայ անցքերը ուրիշ նկատումով կը կշռէիր :

— Ինչ և է այն հեգնութիւնը, թշնամանք չի կրնար սեպուիլ. դու ալ զիտես որքան սղատատէր Ֆրանսան կը յարգէմ : Աւետիք Պատրիարքին վրայ ի՞նչ պիտի գրես, քանի մը տեղեկութիւն չի տոն որ հետաքրքրութիւնս լեցուի :

— Այն տեղեկութիւնը ես քենէ պիտի խնդրէի. վասն զի ի՞նչ որ մէնչև հիմա մեր պատմութեան մէջ հաւարեցի շատ ստոյգ չ'երևար և կարօտ է աւելի հաւաստի փաստերու : Չ'եմ երկբայիր որ այս մարդը անոելի դաւի մը զո՞ն է. տարեգիրները հակառակը կը պնդեն այլ այս տարեգիրներու հաւատ չ'ընծայուիր, ինչու որ Վուի Փօլին կամ իր պաշտօնեայներու հրամանաւ շարադրած են : Մի՞թէ Պոլսոյ Հայ պատրիարքարանը այս թշուառ մարդու վրայ յիշատակագիր մը կամ գոնէ աւանդութիւն մը չիկայ :

— Ստուգիւ չ'իյտեմ. Ասիայի կողմերը պատմութիւն չիկայ և ամենէ երեւելի դէպքերը քանի մը առեն բերնէ բերան պտտեղէ հոն կամ անհետ կ'ըլլան կամ այնպիսի առաստղակեան պարագաներով կը զարդարուին որ պատմութեան կնիքը կը կորուսընեն :

— Գոնէ աս պարագաները մի առ մի նշանակեալ են :

— Ոչ բնաւ : Դամբորդութեան մէջ երկար ստեն տառապող ոսոսմնական մը կը հաստատէր թէ Ասիայի քսան ժողովուրդէ զոր տեսնէր էր, և ո՞չ մէկը օրինաւոր և ճիշդ արձանագիրներ ունէր :

— Ըսել է թէ յոյս չիկայ որ Արեւելքէ տեղեկութիւններ ընդունինք :

— Այդ ըսել չ'եմ ուզեր :

— Մէյ մը հայրենիքդ գրէ կ'աղաչեմ, ո՞վ գիտէ նոր պարագայ մը Նրեան կ'ելլէ և շատ սուտեր կը ջրէ : Պատմիլլի պատմութեան մէջ երեւելի մարդերու քաջած առաւապները նկարագրելու ժամանակս, կը փափագիմ հայ պատրիարքը իր փոշիէն երեան հանել. գիտես ի՞նչ միտքով :

— Գիտեմ և կը խոտտոնամ հրապարակաւ աղաչանքդ հայ

վարդապետներու խնացընել. երանի՛ թէ մէջերնէն մէկը այս աշխատութիւնը վրան առնէր :

— Այս աշխատութիւնը աւելի զիւրին ընելու համար կրնաս սոսյօղումը թարգմանել և հրատարակել : Մէջը շատ սխալ կայ. հայ մը որ դան կը հերքէ ոչ միայն ինձի այլ և ընդհանուր պատմութեան նշանաւոր ծառայութիւն մը ըրած կ'ըլլայ :

Այս ըստ բարեկամս և հանկց Սրբեկոմ Ֆրանսէս անուն շաբաթեայ տետրակը տուաւ, (ուրիշ կը թարգմանենք հետագայ յօդուածը) և մի՛ մոռնար հայ ուսումնականներէ՛ իմ կողմէս այս ծառայութիւն խնդրելու ըսելով, հեռացաւ մտախոհ : Ես միտքէս կ'ըսէի ողորմէ՛լի պատմագէտ որ արեւելեայ տարեգիրներէ լոյս կ'ապասէ : Ահա Արեւեակի յօդուածը գրեթէ բաւ առ բաւ... :

« Հայ վարդապետ մը, որ ռամկական կարգէ ելլելով և տաճկի դէպետի պաշտպանութեամբը մինչև Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարք ըլլալու աստիճանը հասեր էր, Աւետիք (ոմանք կը գրեն Արուետիք կամ Ալլիետիք) երեւի կը հանդիսանար իր ատելութեամբը որով կը վարուէր Կոնստնտնուպօլսոյ ղեմ և անխնայ կը հալածէր դանոնք : Գեներալը ի պաշտօնէ իյնալով այնպիսի շփոթալի աղմուկով մը որ արեւելեայ բռնամուլ արքունիքներու մէջ յղովակի կը տեսնուի, Աւետիքն ալ անոր չար բաղդին հարուածը կրեց. ամենէ վատ ու գէշ մարդերու հետ բանալի գրուեցաւ և ետքը Շիօ կողմն աքսորուեցաւ. այս ամենը Պոլսոյ Ֆրանսայի դեսպանին, Յիսուսեաններու և Հայ կաթողիկոսներու զրգուածեամբ, վասն զի Աւետիքը, նաև շղթայակալ, իր թշնամիներու տուրեայ սպանալիք էր : Երբ Պոլսէ կ'էլլէր և աքսոր երթալու համար կը հաւարկէր, ի ճանապարհի Աւետիքը բռնուեցաւ և զաղղիացի նաւու մէջ գրուեցաւ որ ատեն չի կորուսնելով շխտակ ի Մարսիլլեա առաջատեց : Աներկբայ Ֆրանսայի տէրութիւնը հրամայեր էր այս ըմբռնումը (arrestation) դոր Տը Պոնու Շիօյի հիւպատը և Պրաքօնիէ ու Թեոկլիօն անուն Յիսուսեանները առջի անգամ որոշեր էին և որու ի գործ գրուիլը Տը Ֆերիօլ դեսպանին մէջնորդութեամբը եղաւ : Այսու ամենայնիւ Լուի ԺՊԷ, Ժամանակէ մը, իր դեսպանը ետք կանչեց իրր թէ զո՞նչ է՛րլար այսպէս վարուելէ : Ինչ և է, երբ սղղ եղաւ թէ հայ պատրիարքը Մարսիլլեա կուգայ փութանակի ուստիկանութեան պաշտօնեայներէ մէկը ճամբայ գրին հրամանաւ որ երթայ, առնէ և տանի դանիկա Մօն-Սէն-Միշէլ (Mont-Saint-Michel) արքայարանը որու կրօնաւորները բռնապատուեցան դա-

նիկա ընդունիլ և ի պահեստի ունիլ խստիւ, չի ներելով որ մտրդու մը հետ ֆաղորդութիւն ունենայ : Վանքին արքայի անդամ օտարականին անունը չի յայտնուեցաւ. միայն՝ անոր հրամանն էկաւ որ՝ արեւելեայ լեզուներու տեղեակ բնետիկանան կրօնաւոր մը գտնէ, շանտարգելը խօսիլ տայ և անոր զաղտնիքը անյապաղ հասկնայ : Շատ շնտուելէ ետե կրօնաւոր մը գտան որ կարող էրաւ թշուառ պատրիարքին լեզուն հասկնալ : Ասիկա կ'ըսէր իր ծարգմանին, և իր խօսքը ինձ շատ օրինաւոր կ'երևայ, « Եթէ Ֆրանսայի ղեմյանցանք մը երէր եմ, թող ըսեն և իս դասեն. եթէ անմեղ եմ թող աղատութիւնս շնորհեն : »

Ո՛չ դատ եղաւ և ո՛չ աղատութիւն թշուառ պատրիարքին համար : 1709ին, երէք տարի Մօն-Սէն-Միշելի մէջ ի պահեստի մնալէ ետե, Աւետիքը անկէ էլաւ և ՊԱՍԹԻՅԱԼԻ մէջ զրուեցաւ միշտ նոյն անտանելի խստութեան տակ մնալով : Այս անգիւի բանտին մէջ անիկա սկսաւ ինք իրեն խորհիլ, կամ աւելի ճշգիւ ըսեմ, ուրիշներու թելադրութեամբը խորհիլ : Անկարելի էր աղատութիւն գտնալ, վասն զի Ֆրանսայի տէրութիւնը կը վախճար որ Արևելքը դառնալու տառնը Օսմանեան պետութեան զանգատ չ'ընէ և իր համակրօն եղբայրները ի վրէժխնդրութիւն չի զրգու Վաթովիկներու դէմ : Ուրեմն պարագայն պիտէս կը բռնադատէր որ անիկա յախտեան բանտի մէջ մնայ. իր վրկութեան համար միայն մէկ յոյս մը կար, որ էր հաւատքը ուրանալ և հումէական եկեղեցւոյ յարիլ : Ահա այսպիսի խօսքերով անոր վճատութիւն կուտային : Դառն էր այս, Վաթովիկները հալածող վաղեմի թշնամիի մը, այլ միտքը դրաւ դան ընտրել քան թէ Պասթիլի մէջ իր գերեզմանը պատրաստել տալ և անհատնում տանջանքներով հոն իջնալ : 1710, սեպտեմբեր 25ին Տը Նօայլ (De Noailles) քարախնայի առջև իր կրօնքը հրապարակաւ ուրացաւ և բահանոյ օծուեցաւ Նօդր-Տամ (Notre-Dame) մայր եկեղեցւոյ մէջ : Այս կերպով Աւետիք իր համակրօն եղբայրներու աչքէ կ'իյնար, իսպառ կ'անարգուէր և հետևաբար Վաթովիկներու ան անհուզող չ'էր կրնար պատհառել :

Սակայն Ֆրանսայի տէրութիւնը, այս ամենէ ետքը, տակաւին տալանով չ'էր և միշտ կը վախճար : Եթէ Աւետիք Սախա դառնար, կրնար երևան ելնել և ըսել թէ Լուի ԺՊին բռնադատութեան զոհ մ'էր, կրնար իր նոր կրօնքը ուրանալ, հայրենականը նորէն ըն-

դունիլ և պարզերես Հայ եկեղեցւոյ զիրիւ մտնալ : Իր առեանգի (1) պատմութիւնը և Ֆրանսայի մէջ անոր քաջած տառապանքը լսելով՝ շատ հաւանական էր որ Սամանեան պետութիւնը սրտմտէր և այս տոթիւ Տաճկի Գուռը Վերսայլի զահլիճին հետ արբւէր : Այսպիսի վտանգի մը առաջքը առնելու համար, վաղեմի պատրիարքը խաբելով համալսեցին որ ելլէ Հոռոմերթաց և իր յարգանքը բարին մատուցանէ : Թրեմուլլ քարտինալը, այն ժամանակ Ֆրանսայի ղեկավարն ի Հոռոմ, հրաման տուաւ որ աշխատի, նորահաւատ Հայուն համար, տալուէն մը ընդունիլ Հոռոմայ տէրութենէ, և անոր քով մարդ մը դնել որ միշտ հակէ և փախչիլը արգիլէ : Այս նիւթի վրայ Ֆրանսայի տէրութեան զբաժնումս շատ հետաքրքիր բան մ'է և փետրուար 1711ի թուականը կը կրէ :

Անտարակոյս Հոռոմայի տէրութիւնը այսպիսի նամակի մը պատասխանը փոյթ ի փոյթ տուած պիտի ըլլայ, այլ դժբաղդարար կարող չ'եղանք անոր հետքը գտնել : Ուստի ներկիլ է կասկածիլ և ըսել թէ Բարը չ'ուղեց այս նախկին պատրիարքը իր քաղբին մէջ ընդունիլ՝ վախճալով թերեւս որ Տաճկի Գուռը իրմէ վրիժառու չ'ըլլայ : Ասոր հաստատութիւն այն կրնայ ըլլալ թէ՛ մինչև հետեւեալ յուլիս ամիս Աւետիք դեռ Բարիդի մէջ կը գտնուէր թէ՛ ուղեւս Բոնշարթէն կոմսը, իր նամակին մէջ, շատ փութութիւն յայտնած ըլլար նորահաւատ պատրիարքը զիւնէն ճամբելու և Հոռոմ ուղարկելու : Մինչ այս մինչ այն Աւետիք մեռաւ : Այսպիսի անակնկալ մահ մը տեսնելով մարդ իրաւունք ունի մտածելու որ Թոմէն տունն անոր և այս կերպով ամէն դժուարութիւններու վերջ մը զրին : Սէն-Սիւլպիսի ամոռուկալը ամէն հոգևոր սխալանքը տուեր էր անոր և բժիշկ ու գեղարար մը իրեն Սեղ-ՀԱԿԱՆԵԱՆ Էին : Այն ժամանակ ա' Արքամասոն, ոտախկանութեան ընդհանուր տեղակալը, Թագաւորէն հրաման տուաւ Աւետիքին մեռնիլը ճշդիւ գտակաւ նշանագրելու և թուղթին մէջ, զոր քանի մը անգամ պատուեցին և հորէն շինեցին, մանաւանդ սնդիւնու թէ՛ մեռեալը աղատ էր, թէ՛ իր հաւատքը ուրացեր էր և թէ՛ հիւանդութիւն մը կրելէ ետեւ մեռեր էր. որպէս զի Աւետիքին հայրենակիցները չի զրպարտեն դժբանսայի ժողովուրդը որ իրենց աղգին

(1) Enlèvement բառը, այս միաբով, չանինք : Առեանգ կամ հափափումն բառերը կնկան կամ օրիորդի համար կ'ըստին : Առեանգ բառը ամէն տեսակ enlèvement նշանակէ նէ գէշ չ'ըլլար :

պատրիարքը նահատակի պէս մեռուց, որպէս զի նաև Տաճիկները անկէ տախթ մը չ'առնեն Ասիայի մէջ բնակող կամ ճանապարհորդող ֆրանկները հալածելու և հազար և մի նեղութիւն տալու :

Մարդ կարդալու է որ հաւտայ թէ՛ ի՞նչ խաբէրայ և երկդիմի բառերով տէրութեան ատենադպիրը, առ տ'Արժանսօն զրաժ հրամաններու մէջ, թագաւորին (Լուի ԺՊ) կեղծեալ տրտմութիւնը կը նկարագրէ երբ այս Հայստ մահուան լուրը իրեն հասաւ : Ատենադպիրը կը ջանայ հաստատել թէ՛ Լուի ԺՊ իմանալուն պէս թէ ո՞վ էր և ի՞նչ ատտիճանի մարդ էր այն օտարականը, անյապաղ հրաման տուեր էր որ ազատութիւնը ընդունի : Լաւ մը հասկնալու համար թէ այսպիսի հաստատութիւն մը որքան արժէք ունի, յիշելու է որ տէրութիւնը քաջ գիտէր, Աւետիքին Ֆրանսա բերուելու օրէն իվեր, թէ ո՞վ է անիկա և թէ՛ այն թշուառ անձը, որ Ֆրանսայի մէջ մարդ մը չ'էր ճանչնար, չորս տարի բանտի մէջ ի պահեստի գրուեր էր, ու շատ հաւանական է որ իր դարձէն մինչև իման լրտեսներով պաշարեալ էր յարամամ :

Կարելի է թէ Աւետիք մոլեռանդ անձ մը, հայ կաթողիկոսներու հալածիչ մը ըլլար, այլ ստով Ֆրանսայի տէրութեան օրէնքի և դատաստանի ներքեւ չ'էր իյնար ամենեին. ուստի դանիկա յաիւրժտակել և Ֆրանսա նետելը մարդկային իրաւունքը (droit des gens) յայտնի ոտքի տակ առնել էր : Անոր համար Օսմանեան Դուռը անդգայ չ'եղաւ այս կողմէ. նախարարը զանգատներ ըրաւ Ֆրանսայի ղեկավարին որ յանդգնարար պնդեց թէ Աւետիքը Ֆրանսա չ'էր տարուեր : Օսմանեան Դուռը հակառակը պնդեց : Ուստի խաբէրայ և սուտումուտ կերպեր ի գործ դնել հարկ եղաւ և Տը Ֆերիօլ աշխատեցաւ հաւտացնել որ Աւետիքին տուեանգը Սպանեօնները ըրին, այն ժամանակ Սպանիա Թիւրքիայի հետ պատերազմ ունենալով : Լուի ԺՊ հաւաստի էր որ Սպանիայի թագաւորը, իր թուրը, ասոր սուրը չի պիտի հաներ. այլ Օսմանեան պետութիւնը այս մեկնութենէ շատ զո՞չ չ'եղաւ, անոր համար խտրի կը պահանջէր, կ'սպառնար և մաղ մնաց որ երկու տէրութիւններու բարեկամութիւնը պիտի տուէր :

Լուի ԺՊ, որ այն ժամանակ դաշնաւորեալ (coalisée) Եւրոպայի գէժ կը գնէր, զգաց իվերջէ որ այս գործը հարկ էր խաղիանել. ուստի Պոլսոյ իր ղեկավանը հրաման ընդունեց ազդ առնելու թէ Աւետիքը մեռեր է, թէպէտ և ասիկա, այն ատեն, զեռ սպրէր իր

գերութեան մէջ : Դեսպանը այս լուրը ղրկաւ կլլել տալու համար
կ'ըսէր որ Փրանսայի թագաւորը այն ատենը իմացաւ զան էրբ
Օսմանեան թագաւորին հաճելի ըլլալու համար բոլոր Եւրոպայի
մէջ մարդեր ուղարկէր էր որ Աւետիբը գտնան, բռնեն և իր օրի-
նաւոր տիրոջը յանձնեն : Այս սուտը հրաշտլն կերպով ընդունե-
ցաւ և այնուհետեւ ալ Աւետիբին խօսքը չ'եղաւ :

Քանի մը հեղինակ, մանաւանդ Տը Թոլէս, ջանք ըրին հաստա-
տելու թէ՛ այս Աւետիբը նոյնինքն Շրկարեայ Դիմակ (*Masque de
Fer*) (1) անուն երևելի բանտարգէլն է : Այս թուիքը հիմ չ'ունի :
Այն գաղտնի (*mystérieux*) բանտարգէլը որ Շրկարեայ Դիմակ
կ'անուանի, նախ Սէնդ-Մարկրիթ կղզիներու մէջ սրահուեցաւ,
և Սէն-Մարս (*Saint-Mars*) էրբ Պատթիլլի տեսուչ եղաւ, անկէ
հանել և այս ևորի բանաւ զնել տուաւ զանիկա : Հայագգի Աւե-
տիբը Սէնդ-Մարկրիթ կղզիներու մէջ բանտ չի մտաւ . Մարսիլլեա
հասնելէ ետեւ նաւէ ելաւ և շուտով տարուեցաւ ի Մօն-Սէն-Միշել :
Քանի մը տարի ետքը, ինչ ատեն այս արքայադամը թողլով,
Պատթիլլ մտաւ, անհնարին էր որ Շրկարեայ Դիմակը հոն կեն-
դանի ըլլար : Աւանդութեան նայելով տարիկա մեռաւ ի բանտի .
Աւետիբը ընդ հակառակն, իր հաւատքը ուրանալու օրէ իվեր
բանտէ ելեր էր և կը բնակէր վանքի մը մէջ որ, քիչ առենէ իր
գերեզմանը եղաւ : »

ՀՐԱՆՏ. ՀԱՐՄԱՅ.

(1) Այս գաղտնի բանտարգէլին ո'վ ըլլալը յայտնի չ'է . այլ ամէն սրտա-
մաղէտ անոր էութիւնը կը հաստատէ . երկար ատեն լանտէ բանտ քաշ-
կատուելէ ետեւ 1698ին Պատթիլլ մտաւ և 1705ին մեռաւ . տէլութիւնը
այս մարդու Մարշիալի (*Marchialy*) ստտ անունը տուեր էր, և միշտ
երեսը երկաթեայ կամ թաշեայ զիմակով մը ծածկել կը բռնադատուէր :
Ոմանք Լուի ԺՊի անդրանիկ եղբայրը կը կարծեն զանիկա . այս շատ
հաստատ չ'է : Ո'վ և ըլլայ այս տարադալդ անձը ստակալի բռնակալու-
թեան զոհ մը կրնայ համարուիլ :

ԵՐԿՐԱ ԳՈՐԾԱԿԱՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

ԼԵՂԱԿԱԳՈՅՆԻՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ.

Հասարակապէս լեղակին գոյնը կամ մրուրը (fécule) պատրաստելու համար երկու զլխաւոր գործողութիւն կան՝ խմորումն (fermentation) և բաղադրութիւն կամ հարկանումը (battage) : Խմորմամբ՝ լեղակին գոնաւոր մասունքները տերեւներէն կը դառնան ու ջուրին մէջ կը լողան առանց հալելու (être en suspension). հարկանմամբ՝ նոյն մասունքները կը հաւաքուին և հատիկներ (grain) կը կաղմէն որոնք հուսկ յետոյ մրուրը կը գոյացնեն : Այս երկու գործողութեանց համար յատուկ անոյղ և կահ կարասի պէտք է : Բայց անոնք չի նկարագրած կուղեք համառօտապէս մեկնել մեր ընթերցողաց սոյն գործողութեանց սկզբունքը :

Դալար կամ չորցած տերեւները մեծ հնձանի մը (cuve) մէջ կը դնեն և վրայնուն չորս կամ հինգ հարկաբամէղր բարձրութեամբ ջուր կը լեցնեն. քիչ մը ետքը խմորումը կսկսի, ջուրին գոյնը կը դեղնայ և փրփրունք կտեսնուին ու խակայն անհետ կըլլան : Նոյն ժամայն տերեւներուն պարունակած գոնաւոր նիւթերը օդին թռուածին կաղին ներգործութեամբ փոխուելով կը կապուանան և ջուրին յատուկը կ'իջնան կամ կը վայրասուղին (se précipiter) : Ահա լեղակագոյնին գոյացութեան իսկ և իսկ վայրկեանը. ուստի ջուտ մը ջուրը պարպելու է ուրիշ տակառածն հնձանի մը մէջ ու մասնաւոր գործիքով մը զօրաւոր կերպով խառնելու է կամ ձեռնելու է՝ (արունստական լեղուն բանեցնելու համար) որպէս զի թռուածինը շարունակէ իր ներգործութիւնը լեղակին համայն տարերաց վրայ : Անկէ ետքը կտաւէ հաստը քամոյի (filtre) վրայ դնելու է լեղակին ջուրը որպէս զի քամուի աղէկ մը : Վերջին գործողութիւնն է չորցնելը :

Յաճախ՝ ջուրին մէջ քիչ մը կիր կը դնեն վասն զի նախ լեղակը ջուտով ջուրին յատակը կը ժողուովի, երկրորդ՝ շատ զիւրաւ կը քամուի :

Այս երկտող բացատրութենէն զխրատ կը հասկցվի որ՝ լեղակին գոյնը կազմուած չէ տերեւերու մէջ, ինչպէս շատեր կը հաւատան Եւրոպայի մէջ անգամ, այլ գոյնի գոյացուցիչ նիւթեր կան՝ որոնք թծուածինին ներգործութեամբը լեղակի կը փոխուին : Բայց այս միայն լեղակին մասնաւոր չէ՝ այլ բոլոր բուսական գունոց համար, ինչպէս պիտի տեսնանք ուրիշ յօդուածներու մէջ :

Լեղակին պատրաստութեանը գալով պարտք կը համարինք ծանուցանել որ՝ շատ եղանակներ կան . ոմանք պարզ, զիւրին և սակաւածախ, ոմանք ալ խրթին, դժուար և բազմածախ : Անոնց զլիաւորներուն վրայ միայն կրնանք հոս խօսիլ . ապա թէ ոչ յօդուածն իւր շատ կ'երկնայ :

Նախ ամենէն կատարեալը, ամենէն դժուարը, ամենէն բազմածախը, մէկ խօսքով՝ ամենէն արտեսողները պիտի հանչցենք՝ որ է Սէն-Տօմէնկի մէջ երկար տարիներէ ի վեր գործածված և Մ. Տիւթուս անուանի երկրագործին և արուեստագէտին նկարագրած :

ՅՕԴՈՒՄՆ Բ

ԼԵՂԱԿԱՐԱՆԻՆ (Indigoterie) ՁԵՒԸ, ՀՆՁԱՆՇԵՐԸ ԵՒ ԿԱՀ
ԿԱՐԱՍԻՆ.

Լեղակարան մը երեք հնձան կը պարունակէ, որոնք իրարու վրայ և մէկ մէկու յարված են, անանկ որ՝ տառջինին մէջ եղած ջուրը երկրորդին մէջ կարենայ վաղէկ ծորակներով, երկրորդէն ալ երրորդին մէջը, երրորդէն ալ դուրս տեղ : Այս երեք հնձանները դատ դատ և իրենց պաշտօնին համեմատ յայտնական անուններ ունին . առաջինը քրջարան կամ փտարան՝ (trempoire ou pourriture) վասն զի հոն տերեւները կը դրոխն թրջելու և խմորելու կամ փտելու համար . երկրորդը հարկանոց կամ բաշարանոց՝ (batterie) վասն զի հոն կը վաղէ փտած կամ խմորած ջուրը, որուն մէջ պարունակված են բոյսին գունատու մաստօնքը, որպէս զի աղէկ մը ձեծուի կամ խառնուի՝ գոյնին հատերը դատելու և հաւաքելու համար . երրորդը հանգստարան՝ (reposoir) ուր գոյնը բոլորովին կը ժողուովի : Երկրորդին և երրորդին մէջ տեղը փոքր դաշտ մը կայ . (bassinot ou diabolotin) ուր կը հաւաքվի . երկրորդէն ելած մրուրը :

Վերոյիշեալ երեք տակառածն հնձաններուն ներքին յատակը տափարակ է և երկու կամ երեք մատ խոտորմամբ կամ դ'առ.

ի վայրով՝ որպէս զի ջուրը զիւրաւ վաղէ : Առաջինը երեք մատ տրամագիծով խողովակ մը կամ ջրակցք մը (dalot) և խցանք մը ունի. երկրորդին խցանքը փոքրիկ դաշտին ուղղահայեաց է և երեք ծորակ ունի մէկը մէկալէն չորս մատ վեր՝ որոնց վերի երկուքը հարկանումէն ետքը երկու անգամ ջուրը վաղցնելու, երրորդն ալ յատակի մըտը ժողվելու համար. երրորդը խցանքի տեղ միայն քառակուսի ծակ մը ունի և պատին մէջ հիւսված խողովակի մը հետ կը հաղորդի՝ որուն անունն է խորովակ հոսման (vide ou canal de décharge) : Փոքրիկ դաշտը յատակը ծակ ունենալու հարկ չունի՝ վասն զի մէջի մըտը բերնէն կրնայ ժողալվիլ (1) :

Լեղակարանը միշտ գետի մը կամ առուի մը կամ զոնէ հորի մը մօտ դնելու է, բարձր տեղ մը, ինչ կարելի է բլուրի մը վրայ՝ որպէս զի ջուրերը կարենան անվնաս և զիւրաւ վաղել առանց տեղատուեան (reflux) :

(Պիտի շարունակի) .

Օ . ԹԻԻՅՍԻԻՋԵԱՆ

Թ Ա Տ Ր Ա Կ Ա Ն

Պ . ԲՈՆՍԱՐԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ .

Ֆրանսայի մեր օրերու թատրական զիրքերը երկու տեսակ են. ոմանք առարարանի զարդերու, պատկերներու և կեղծիքներու հետ այնպիսի յօդ և յարաբերութիւն մը ունին որ, թատրէ դուրս զրեթէ ամէն արժէք կը կորուստնեն և անշան բան մը կը թուին. ոմանք ընդ հակառակն զրական այնպիսի սիրուն հիւս և հարուար շէնք մը ունին որ, թէպէտ և առարարանի վրայ ուլ առելի փայլին և ջքե-

(1) Կ'ուղէինք այս հիմաններուն շինուածքին, չափոյ եւ համեմատութեանցը վրայօք խիստ օգտակար տեղեկութիւններ տալցնել՝ բայց վախճանք չափէ դուրս երկնցնել մեր աշխատութիւնը, ուստի մեծ ցառով կատարվինք զանանք լուել, խոստանալով սակայն ուրիշ անգամ հոս դնել, եթէ ընթերցողայ մէջէն մէկը այս մասին ունեցած փափաքը մէջ յայտնէ :

դանան, սակայն անկէ դուրս և անոր հրապոյրքէ զնորկ՝ դեռ արժէքնին կը պահեն և միայնութեան մէջ անգամ գրեցէտի ճշմարիտ դրօսանք կուտան : Աւր թատր չիկայ յայտնի է թէ այս ետքինները միայն ընդունելի և ընթերցելի կրնան ըլլալ ըստիր հաւարաբուծենէ : Ստոյգ է որ անոնք սակաւածիւ են, այլ անոր համար մանաւանդ ստելի յարգ ունին . բնութեան և մարդկային ո՞ր ընտրելագոյն մասը սակաւածիւ չ'է : Արեւորը կը ջանայ երկրորդ տեսակի՝ հեղինակները մեր սպգին ճանչցընել և յոյս ունի որ իր ջանքը ի դերն չի պիտի ելլէ . վասն զի թատրը լուսաւորութեան և արհեստի վառարան մ'է և այս վառարանը մեր մէջն ալ հարկ է որ գտնուի, եօէ ի բոլոր սրտէ կը փափագինք մեր զրազխութեան նոյն մը տալ :

Պ. Բոնսար արդէն ծանօթ է հասարակութեան իբրև ողբերգութեան հիւսիս և իր Լիւրքէս (Lucrèce) ու Սելիս տը Մերանիէ (Agnès de Méranie) շատ գովեստով ընդունելի եղան գատական կաճառ է . երբ 1855ին Պատիւ և Արծար (L'Honneur et l'Argent) կատակերգութիւնը տեսարանի տուաւ գովեստը ալ տելի մեծցաւ և մինչև հիմա կը տնէ, վասն զի մինչև այսօր իր կատակերգութիւնը կը ներկայուի Օտեօն անուն թատրի մէջ : Ահա այս կատակին նիւթ :

Ժօրժ քսան և հինգ տարեկան երիտասարդ մ'է հարուստ ընտանիքէ . արհեստներու սիրահար՝ և ուսումներու հետամուտ՝ իր բոլոր հարստութիւնը և օրերը անոնց կը նուիրէ և գեղանի տեսիլներով կ'ըրօսնու, կ'ըմայլի, կ'ապրի : Բարի և յարգի բնութեան տէր՝ այնպէս կը հաստայ որ մարդիկ առ հասարակ իրմէ չ'են տարբերի . աշխարհ չի ճանչնար և այնպէս կ'երևակայէ թէ ամէն մարդ իրեն պէս երջանիկ է : Ինչ միամտութիւն : Ամէն զիէ բարեկամ և հրաւերք, ամէն զիէ յարգանք և սիրոյ նշան : Ինչ անոյշ կեանք . արդարև մարդկային ընկերութիւնը այնքան ատելի չ'է, այնքան պժգալի կիրքեր չ'ունի ինչպէս շատերու բերանը կը համբուէ : Անփորձ երիտասարդը չ'իյտէ տակաւին թէ այս սէրը և բարեկամութիւնը որ կը վայելէ իր ոսկիներու արդիւնքն է . չ'իյտէ և չ'ուղեր գիտնալ կամ հաւատալ, երբ իր միակ ճշմարիտ բարեկամը կ'աշխատի խրատ տալ և իրութիւնը յայտնել : Ժօրժ կ'արհամարհէ և կը պնդէ թէ՛ ոսկին չ'է սրտճառ այլ ամենու, թէ՛ նաև թշուառ, այն յարգը ու սէրը պիտի ընդունի, և թէ՛ թշուառութենէ ամենակին չի վախնար : Զգրցը եղիր, կ'ըսէ Բոտոլֆ (այս է բարեկամին անունը) աշխարհ չ'է ճանչնար,

Թշուառութեան լեզի բաժակը քու շուրթերը դեռ չ'է թունաւորեր,
անոր համար այդքան մի՛ փառաւորուիր և վատութեան վրայ զար
մի՛ նայիր. քու առաքինութեան կը հաւատաս, այլ ի՞նչ իրաւամբ
մի՞թէ երբէք անօթի ծարաւ մնացեր էս :

Tu crois en ta vertu; mais pour avoir ce droit
As-tu jamais souffert de la faim et du froid?

Փօրժ կը պատասխանէ բարկալի, — Թշուառութենէ չ'եմ
վախնար, անոր դէմ դնելու պատրաստ եմ, և քեզի փորձիլ յայտ-
նելու համար զայն կը փափագիմ որ, վաղը, Թշուառութեան ան-
կողմինի վրայ իյնամ,

Parbleu! de tous mes vœux j'appelle le combat
Et je voudrais, demain, être sur le grabat.

Տեսնենք, կ'ըսէ Բոտոլֆ, երկբայելով կը հեռանայ և դրան
սեամի վրայէ կը գոչէ, յիմարութիւն մի՛ ըներ, ոսկիներդ պահէ,

. . . . Et garde ton argent.

Փօրժ իր առաքինութեան վրայ վստահ՝ և շոգմոզ բարեկամներէ
խարուելով զինքը արհեստագէտի տեղ կը դնէ. գրօսնլու համար
համբայ կ'ելլէ և Պատ կ'երթայ : Հոն երկու սիրուն օրիորդ կը
տեսնէ, Լոր և Լիւսիլ, և Լորին կը սիրահարի : Այս երկու օրիորդ-
ները Պ. Մերսիէն զուտար են և իրարու ներհակ բնութիւն ունին :
Լիւսիլ վառվռուն և քիչ մը ապստամբ, Լոր հեղ և անուշադէմ :
Պ. Մերսիէն ո՛չ աղնուական է և ո՛չ ռամիկ այլ պիտակ (bourgeois)
մարդ մը որ հարստնալէ ետեւ ոսկեմոլ տէնչէ մը ուրիշ ղգայում
չ'ունի, որ ամէն բան ոսկեայ վրայ կը հիմնէ, իր հին բարբը,
վարբը, տեսիլները կ'ուրանայ և կ'սկսի յետադէմ մարդերու կողմը
բռնել : Ժամանակաւ փիլիսոփայութեան դրօշակիր, աղատու-
թեան զինուոր, այլ հիմա բռնութեան շատագով :

Je suis un homme d'ordre, et la philosophie
Est un mot dangereux et dont je me défie.

Այս Մերսիէն տեղեկանալով որ Փօրժ ոսկի շատ ունի, շուտով
կը հաւանի իր աղջիկը անոր հարս տալ : Փօրժ՝ որ սիրոյ կը հաւ-
տայ և Լորը ի սրտէ կը պաշտէ, այս հաւանութիւնը լսելով կարգէ
դուրս երանութիւն մը կ'ղգայ : Զ'իյտէ Թշուառը որ Մերսիէն

ոսկին կ'ընտրէ և ոչ ոսկոյ տէրը : Հարսնիքը մօտենալու վրայ է. սիրոյ սլաակը արդէն կը հիւսուի և տհա մէկէ ի մէկ Ժօրժին հօր պարտատէրերը երեսն կ'ելլեն և ծանր հաշիւ մը կը յայտնեն : Ժօրժին հայրը բոլոր հարստութիւնը կորուստնելէ ետեւ, մենեկու ժամանակը 600,000 ֆր. պարտք կը թողու : Ֆրանսայի օրէնքը կը ներէ որ զաւակ մը իր հօր ժառանգութիւնը մերժէ, այլ եթէ ընդունի պէտք է որ պարտքն ալ ընդունի ու վճարէ : Ժօրժ իր հօրը պատիւը անարատ պահելու համար մէկէն կ'ընդունի և կը հանէ մայրական վեց հարիւր հազար ֆրանք ժառանգութիւնը կուտայ պարտատէրերու : Այսպիսի վեհ կէրպով իր հօր պատիւը կ'ազատէ այլ մօրեմերկիկ կը մնայ : Եւ տհա թշուառութիւնը և տհա տառապանքը կ'սկսին. բարեկամ, սէր, յարգ, հրաւերք անհետ կ'ըլլան : Ո՞ր էն. Ժօրժ բողբոսիքը կը նայի. մարդ չի տեսներ. իր տունը անապատ է և ճանչտրներու ստուերը հեռուէ հեռու խոյս կուտայ : Ժօրժ տեսածին չի հատար և այնքան միամիտ և բարեսիրտ է որ չի կրնար երեակայել թէ բարի գործի մը համար այսպէս լքուի և թողուի :

Ոսկեսէր Մերսիէն անոր ազնիւ վարքը խմանալով շրժամբ կը գովէ, այլ սիրտով կը պաղի. ոսկինքը թռն. և կ'սկսի երես դառնել ու Լորին ուրիշ հարաւստ փեսայ մը բնտուկ : Հլու օրիորդը այս հարուածը կ'զգայ, կը հալի կը մաշի այլ բերանը չի բանար և իր հօր կամքին կը զիջանի ակամայ : Լիւսիլ կը զրդէ զանիկա որ չի հնազանդի, իր սիրականը չի թողու և թշուառութեան ու հարստութեան մէջ մի և նոյն սէրը նուիրէ : Լոր կ'ըսէ. հայրս է, օրերս անոր պարտական եմ,

C'est l'auteur de mes jours ; je les lui sacrifie.

Լիւսիլ կը պատասխանէ, քեզ կեանք տուաւ նէ, թշուառութիւն տալու իրաւունք ունի մի՞. ահ քոյր Ժօրժը չ'ես սիրեր, ճշմարիտ սէրը այսպէս զիւրաւ չի հնազանդիր,

C'est donc pour ton malheur qu'il t'a donné la vie
. . . . Ah ! tu n'aimais pas Georges.

Ժօրժ սրտածունդ վրայ կը հասնի և կ'ը հարցնէ թէ արդեօր իրանէ այն լուրը որ կը լսուի և անոր բաժնուիրը և ուրիշի հետ ամուսնանալը կը համբաւէ : Շատ չ'երթար Լորին տրտում գէմբէ և կէս-բերան խօսքերէ կը համոզուի որ այս անակնկալ լուրը

ճշմարիտ է և կ'սկսի թուլնալ, վնասիլ, զղշալ ու իր անխոհեմութեան վրայ լալ. ո՛ր ինչո՞ւ սրտիւր ոսկիէ վեր սեպեցի կը գոչէ. ո՛ր զօրութիւն ոսկւոյ. այս օրիորդը իմս կ'ըլլար եթէ ոսկիներս պահէի : Առաքինի ուղեցի միալ և սիրունիս կը կորուսընեմ. եթէ նենգաւոր ըլլայի ճիմս անոր երջանկութիւնը սլափ կրնայի վայելի :

O puissance de l'or !

Elle serait à moi si j'étais riche encor....

Honnête, je la perds. Fripon, j'étais heureux.

Եւր իր հօր կամբին հնազանդելով Րիշար անուն հարուստ այլ վատահամբաւ մէկու մը հետ կ'ամուսնանայ. Թօրժ յուսահատութենէ զրոյսը որ քարի զարնելը չ'իցատէ, այլ մէկը երեսը չի հայիր :

Օր մը Թօրժ ի պար կը հրաւիրուի իր հօր նօտարէ (notaire). քիչ մը յոյս կ'առնու, կը շտկուի և կ'ելլէ հոն կ'երթայ որպէս զի եթէ պատահաբար իր հին բարեկամները կամ ծանօթները տեսնէ իր տրամալի վիճակը յայտնէ ու նպաստ խնդրէ : Արդարեւ հոն գումարեալ կը գտնայ զանոնք. կ'աղաչէ, իր թշուառութիւնը և աղէտքը կը նկարագրէ. վայրնապար աղաչանք : Իր հօր պարտատէրերը կը նշմարէ, պղտի գումար մը կը պահանջէ անոնցմէ որ գործի մը ձեռք վարեն. ունայն յոյս : Այս պարտատէրերը, որ վճարուելու ժամանակ այնքան երախտագէտ խոստումներ ըրել էին, ճիմս հազիւ թէ կը յիշեն դանիկա և ինչպէս աներևոյթ ըլլալու ճար մը կը բնառեն որ Թօրժ զլուխին չի ցաւցնէ : Դրամատէր մը (capitaliste), այն ժամանակ, անոր կ'առաջարկէ յիսուն տարեկան օրիորդ մը կին առնուլ. օրիորդ հարուստ որու Թօրժ անթերի վճարել էր իր հօր պարտքը : Առջի բերան Թօրժ այս առաջարկութիւնը ոմպատիւ բան մը կը համարի, այլ աղքատութեան կէս-մաշ հազուադէպ իր վրայ տեսնելով և յիշելով թէ՛ պարին մէջ այս սրտեհառաւ ամենու առակ նշաւակի եղեր է, սիրտը կը դառնանայ և կը գոչէ, — ես որ ճաշ չի կերայ որ թաթպան մը զնոյ տունում և անոնք վրաս կը ծիծաղին,

Moi qui n'ai pas diné pour acheter des gants.

Դրամատէրը զրգուելով կ'ըսէ, — այսպէ՛ս է սիրելի. այս օրիորդը ան և նորէն հարուստ եղիր այն տան կը տեսնեն որմարդ չի խնդար վրայ : Ախրերը ան հեզնալի ժպիտով ու մատով չ'են յոյցըներ զրեզ :

Les femmes souriaient quand vous passiez tantôt.

Ժօրժ աս խօսքերէն ալ աւելի դառնանալով, ո՞ր ևս հարստութիւն կը պողայ. ե՞րբ պիտի գաս որ սն անօրէն ու երախտամոռ մարդերէ վրէժ առնում : Հարստութիւն կ'ուղես, կը կրկնէ դրամատէրը, յիսուն տարեկան օրիորդին հետ կարգուէ և կամբիդ կը հասնիս : Ծանր կ'երևայ այս Ժօրժին, վայրկեան մը կը տատամսի այլ աղքատութենէ ազատելու համար հաւանութիւն տալու վրայ է այսպիսի անարգալի առաջարկութեան, երբ Րոտուլֆ, իր փիլիսոփայ բարեկամը, յօգնութիւն կը հասնի և կը ջանայ յուսահատ թշուառը այս բարոյական անկումէն ազատել : Ժօ՛րժ, կ'ըսէ անոր, այդ ի՞նչ վատութիւն է. այդ է մի՞ք առաքինութիւնը, դու չ'էիր մի՞ ըսողը, — մարմինս և հոգիս չ'եմ վաճառեր եթէ կին առնում զանիկա սիրելու և զգուելու համար է այն,

Je ne vends, disais-tu, ni mon corps ni mon âme,
Et ne me marierai que pour aimer ma femme.

Ի՞նչ. թշուառութեան հաղիւ թէ մէկ կտուիլը արբիւր և տհաճութեամբ կ'ուղես թոնաւորիլ անսխալ ամուսնութիւնով մը. ո՞ր է, պիտի աշխատէիր և ճակտի քրտովդ տղրիլ կը պատրաստուէիր. ինչո՞ւ չ'ես ընել. դաս տալով կրնաս ապրիլ, ինչո՞ւ կը մերժես. պատիւդ կը մոռնաս մի՞, մի՞թէ կը դշուս հօրդ պատիւը ազատելուդ, Ժօ՛րժ ուշաբբէ. անհ հիմա է քաջութեան ժամը. հիմա առաքինի ըլլալու է որ ևս քու առաքինութեան հատում : Ժօրժ այս ծանր յանդիմանութիւնը լսելով կը սրտմտի և դառնազին պատասխան մը տալով կը մեկնի, կը հեռանայ իր բարեկամէ : Րոտուլֆ վայրկեան մը կը մտածէ այս պարագայի մէջ թէ՛ ինչ ճար մը կրնայ գտնել որ զանիկա անարգութենէ փրկէ : Մէկէն կը յիշէ որ լոր և լիւսիլ նոյն սրահը կը գտնուին և ի մտի կը դնէ անոնց ձեռքով այս փրկութիւնը կտաւի : Ա՛րեթայ Ժօրժին տրտմութիւնը, յուսահատ վիճակը և սիրտը կը նկարագրէ և կ'ընէ չ'ընել լիւսիլին սիրտը կը շարժէ որ յանձն կ'առնու Ժօրժին հետ պարել և անոր քաջալեր տալ : Երբ Ժօրժ իր յետին խօսքերու դառնութիւնը զգալով կուգայ իր բարեկամէ թողութիւն կը խնդրէ,

Ami! je viens à toi : mon dernier mot me pèse

Բոտորֆ անոր պատասխանի կուտայ թէ ինքն ալ ներում կը խնդրէ խտրի խրատելուն համար,

Echangeons un pardon, dont chacun a besoin.

Նւ վարդապետութեամբ Լիւսիլին կողմը տանելով՝ այս սիրուն օրիորդին կը յանձնէ իր յուսաբեկ բարեկամը : Լիւսիլ անոր թեւ կը մոռնայ և կ'սկսի իր սիրալոյս աչերով, անոյշ խօսքերով և նազելի շարժումներով Ժօրժին տաքինի վարքը զովել, հաղար և մի քաջալերութիւն տալ և հասկցնել անոր որ աւելի բաւ է յարգի թշուառ ըլլալ քան թէ անարգ հարուստ : Ժօրժ մտիկ կ'ընէ, ներքին արիւնքիւն մը կ'զգենու վառվառն Լիւսիլի շունչը զգալով և շատ չ'երթար յայդ այլ կը փոխուի :

Բոտորֆ դայս կը տեսնայ և կը հանգարտի ալ վախ չ'իկայ ըսելով,

Deux beaux yeux : il n'est pas d'éloquence pareille;
J'aurais eu beau prêcher tout un jour, pour ma part,
Jamais je n'eusse fait ce qu'a fait un regard.
Ah ! cette mission est toute féminine,
De relever le front que le malheur incline.

Ժօրժ Լիւսիլին կը սիրահարի. իր թշուառութիւնը կը մոռնայ և առարկիւնութեան վրայ քալելու առենը անոր նշանը նորէն իր ճակտին վրայ կը դնէ զոչելով,

C'en est fait : je renais, je redeviens moi-même
Amour, honneur, vertu, pardonnez mon blasphème.

Բիշար, Լորին չերիկը, իր անկարգ վարուժով կը անանկանայ և Մերսիէին ստակը ուտելով կը փախի : Ժօրժ իր կողմէ հօտարին օգնութեամբ զրամագլուխ մը գտնուով, կ'սկսի գործարան մը բանալ և բիչ տանել բուսական հարստութիւն գտնարել : Նրբ իր հարստութիւնը ամէն ապահովութեամբ կը հաստատուի և հաւատարի է որ Մերսիէն չի մերժեր, անորմէ Լիւսիլը կը խնդրէ և կը վստիազի սիրով փախարէնը տալ տնայաճիւղի օրիորդին որ հրեշտակի նման վտանգի մէջ եկաւ իր քաջալերութիւնով զինքը անարգութենէ ազատեց : Մերսիէն առջի փեսայէն կողոպտեալ և Ժօրժը նորէն հարուստ տեսնելով կը հուանի և կը կ'սկսի ուրախանալ. չ'ըսէ՞ս որ բոլոր ընտանիքիս սիրահարն էս եղեր կ'ըսէ Ժօրժին,

Mais c'est donc l'amoureux de toute ma famille.

Ժօրժ կը պատասխանէ. մի և նոյն ընտանիքի մէջ սիրոյ լեղին և մեղրը գտայ. մէկքոյրը կորստեան պատճառ եղաւ և միւսը փրկութեան,

J'aurai, dans la même famille,
Épuisé de l'amour le fiel et la douceur,
Par une sœur perdue, sauvée par l'autre sœur.

Ահա համառօտիւ Պ. Բոնսարին Պատիւ և Սքծար անուն կատակին նիւթը : Ինչպէս և կը տեսնուի նիւթը նոր և անզիւտ հնարք մը չ'է. հեղինակին բոլոր ճարտարութիւնը այսպիսի նիւթի վրայ ընտիր շէնք մը կանգնելն է. շէնք՝ զրական ամէն պերճութեամբ զարդարուն և զրեթէ անոթերի բանահիւստութեամբ : Վերկբայինք որ, մեր օրերու մէջ, ասկէ սիրուն կատակ մը գտնուի Ֆրանսայի ծառերէրու վրայ : Ո՞վքեր հակառակը կը հաստատեն. զիտենք ինչու, այլ մէնք բաւական փաստեր ունինք մեր կարծիքը պնդելու և մեր ազգայինները հրաւիրելու որ զայն ուշադիր կարդան :

ՀԱՐՄԱՅ.

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Բ

Հայազգիներու առօրեայի մէջ յաջողակ ըլլալը զրեթէ ընդհանուր ճշմարտութիւն մ'է հիմա, և Հայաստանի վրայ զրոյ ամէն հեղինակներ ազգային տա գովելի եռանդը ու յատկութիւնը երբէք չ'են մոռնալ յիշելու : Մենք ալ կը հաւանինք անոր ու ճշմարիտ բերկրութիւն մը կ'ըզանք. սակայն կը բռնադատուինք ըսել որ քանի մը տարիներէ յետք չ'ենք կրնար այս գովեստը վստահ սիրտով ընդունիլ և մեր վաճառականներու հիմնաւոր պակասութիւնները մոռնալ : Աս պակասութիւններէ առաջինն է ազխտութիւնը և Նորոսայի հաղորդութենէ զուրկ ըլլալը : Յոյները, այս կողմէ, մեզ մէ անելիյառաջադէմ են Արեւմուտքի մէջ, և եթէ մեր անհոգութիւնը զեւ այս պէս տեւէ վախճանք որ մերինները ազգային համբաւի արժանի չ'ըլլան : Ամէն հայ վաճառական, որ քանի մը ժամանակ Նորոսալ քնակէր է, մեր երկիւղին իրաւունք կուտայ

և շատ անգամ յուստահատելով մը : Ասոր ի՞նչպէս դարձան կրնայ ըլլալ : — Եւրոպայի հետ հաղորդելով : Ի՞նչ կերպով : — Գիտութիւնով և ճարտարութիւնով (industrie) վասն զի առուաւորը զիտութեան և ճարտարութեան որդին է և ասոր պաշտակ հիմա կրնայ սեպուիլ լուսաւոր Եւրոպան :

Այս ճշմարտութիւնը լաւ զգացեր է արգոյ Կոստանդ Տ. Գապարեան, մեր սիրելի բարեկամ, Սրեկոյի հիմնադիրներէ ամենէ ետեւորտը և վաճառական ի Նիւրնբերգ : Այս հայրենասէր անձը փափագելով որ իր վաճառատունը ամեն կարգաւորեալ տաներու նմանի, շաբաթեայ օրացին (1) մը հաստատեր է հայերէն տառերով և տաճկերէն լեզուով : Աւելորդ է այսպիսի հրատարակումի մը օգուտը և անհրաժեշտ հարկաւորութիւնը երևան հանել և զովիւ առուաւորի մէջ եղողը ինքնին պիտի զգայ անոր արդիւնքը և նշպատակը : Որագինին առջի թիւը առինք և մէջը տեսանք ամեն ապրանքներու օրական գինը, տեսակը, վաճառքը և որակը, որ Նիւրնբերգի մէջ կը գտնուին կամ կը վաճառուին : Հաւաստի ենք որ եթէ այս վիճագիր թերթը եզրիպատս, Պօլլա, Իդմիր, Վալարիայ տարածուի՝ հայ վաճառականները շատ յուրախ պիտի ըլլան. անոր համար յառաջւոյնէ շնորհակալ կ'ըլլանք արգոյ վաճառականէն որ մեր ազգին այս բարի օրինակը տուաւ : Երանի թէ Եւրոպա բնակող ուրիշ հայ վաճառականները իրեն հետեւէին : ասով մէկ շաբաթի մէջ Ասիայի հայ վաճառականները Եւրոպայի առևտրական վիճակի տեղեակ կ'ըլլային և այնպէս զործերնին կարգի կը դնէին : Մէր կողմէ մէկ թերթիւն կը տեսնենք օրագրինին վրայ, այն է տաճկերէն լեզուով ըլլալը. այլ յանցանքը աւելի ազգինն է. քան թէ արգոյ հայրենասէրին : Սր մը պիտի զայ արդեօք որ հայ վաճառականները հայ լեզուով իրարու հաղորդին ... :

— Սրեկեալ Ֆրանսէ շաբաթեայ հանդէսը հնազիտական յօդուած մը կը հրատարակէ Հայաստանի անձանօթ թագաւորի մը վրայ : Ֆրանսայի նախկին հիւպատ ի Մուսուլ, Պ. Վիկթօր Բլասը մինտալ մը ունի որու վրայ կը նշմարուի այս նշանագիրը, — ԱՊՏԻՍՍԱՐ ԹԱԳԱՆՈՐ յոյն տառերով : Մինտալին երկու երեսն

(1) Օրագին բառը ֆրանսերէն (prix courant) բառի տեղ զրուեր է : Այս բառը մեզ ընդունելի կ'երևայ. օրագիր, տարեգիր, օրահաշիւ (compte courant) կ'ըսենք հիմա : Ի՞նչու համար օրագին չի պիտի ըսենք այն յուսանքին որ վաճառքներու օրական գները կը յայտնէ :

ալյօդուածին մէջ տպեալ են : Մէկ երևոյն վրայ Ապտիսարի կիսարձանը կը տեսնուի այնպիսի թագով մը զարդարեալ որ ժԱ և ժԲ դարերու նախկոպոսակա՝ ապարօշի (mitre) կը նմանի . մեկալ երեսը արծիւ մը կայ ծագաւոր և Ապտիսար բառերու մէջտեղը : Պ . Վիկթօր Բլասը Քօրստապատ (Խոսրովապատ կամ Խոսրովակերտ) քաղքի աւերակներու մէջ զանր է այս ծանկագին զրամը :

Այս ծագաւորը պատմական էութիւն չ'ունի մինչև հիմա և իր անունը մինտայներու վրայ միայն կը տեսնուի : Յօդուածին հեղինակը կրդէ հաստատել թէ Ապտիսար Հայաստանի Քսենքսէս (Արտաշէս) ծագաւորին տղան էր և կ'ապրէր Քրիստոսէ առաջ երկրորդ դարու կէսերը : Հայ հնագէտները կը հրաւրենք այս կարծիքը քննել և մեր պատմութեան մէջ տեղ մը տալ Ապտիսար ծագաւորին :

Վ Ի Պ Ա Կ Ա Ն

Յ Ե Տ Ի Ն Ա Պ Ե Ն Ս Ե Ր Ա Ժ (1)

Օր մը Ասլենսերաժը Տուրօյի հովիտին մէջ բոյսեր բնոտելու հետեւ էր : Հարաւային բլրակի բուսական դարուվարի վրայ հաստատեալ էին Ալհամպրայի պատուարները . հոն կը տեսնուէին նաև ժնհերպիթի պարտէղները : Հիւսիսային բլուրը զարդարեալ էր Ալպայիդինի շէնքով, զուարթ (riant) բուրաստաններով և քարայրներով ուր բազմաթիւ ժողովուրդ մը կը բնակէր ժամանակաւ : Հովիտին արևմտեայ եզրը Կրճատայի զանգակները կը տեսնուէին և զաւար կաղնիներու և հոճիներու մէջէ զո՛ւնդ զո՛ւնդ երևան կ'ելլէին :

Միւս եղրէն, դէպ ի արևելեայ կողմը, աչքը կը դիտէր . ժայռերու կատարներ, վանքեր, մեհարաններ, հին Ելլիպերիայի քանի մը աւերակներ, և հեռուէ հեռու Սիէսա-Նելատայի զագածները : Հովիտին մէջը կը հոսէր Տուրօ գետը և իր երկու ափերու վրայ

(1) Տէս Արևելք Թ. 44. 42.

նորաշէն աղօրիքներ, կարկաշատը հոսանքներ, հոռմէական տգութայի կիսաւէր որմեր և մաւրիտանիկ ժողովուրդին ատենը շինեալ կամուրջի մը վրատակը :

Այնուհետև Ապէն-Համէղը ո՛չ բաւական երջանիկ էր և ո՛չ բաւական ապերջանիկ միայնութեան հեշտութիւնը վայելելու համար. ուստի անտարբէր և վարանական կը թափառէր այն գետափնեայ սիրուն տեղուանքը : Պատահաբար ժու գալու ատենը կը մտնէ ծառաշարքի մը մէջ որ Ալպայիզինի բլրակին դարուվար կողմը շուրջանակի կը պատէր : Հսն՝ քիչ մը առաջ երծողէ ետև ամառաստան մը աչքին կը դալի. ասոր չորս զին կը պատէր նարինջենիներու պարտէղ մը, որուն մօտենալու տառնը երգի և հուազարանի մը ձայնը կը լսէ : Անկան մը ձայնի, զէմբի, աչերու մէջ այնպիսի յարաբերութիւններ կան որ երբէք չ'են խաբէր սիրով գրաւեալ մարդ մը : Ապէն-Համէղ այն երգը լսելուն պէս մէկէ ի մէկ կը գոչէ « սիրունիս է ան Նրգակը » և սրտածուռ կ'սկսի ունկն դնել : Ապէններամներու անունը իր ականջին լսելի կ'ըլլայ և սիրաւ ալ աւելի կը թագայ և կը դարձէ : Անձանօթ օրիորդը Քասթիլյեան տաղ մը կ'երգէր որու նիւթն էր Ապէններամներու և Զեկրիներու պատմութիւնը : Այն ատեն ալ Ապէն-Համէղը չի կրնար զիմանալ և իր սիրտի յոյզէ մղեալ կը զիմէ գէտ ի մրտենեայ ցանկ մը, վրայէն կ'ոստէ, մէկտը զին կը նետուի և կուգայ կ'իյնայ մատղաշ կիներու խումբի մը մէջ որք լեզապատառ խոյս կուտան և կ'սկսինսոսալ : Սպաննօլ օրիորդը որ պահ մը առաջ կ'երգէր և որ տակաւին նաւազարանը ձեռքէ չ'էր թողեր « Մաւրիտանիկ իշխանն է, կը գոչէ իր ընկերունիներու և դանոնք ետը կը կանչէ : » — Սիրունի քաջերու (1), պատասխանի կուտայ Ապէններամը, ինչպէս արապը կէս օր ատեն անտառի մը մէջ առուակ մը կը բնտռէ ևս ալ այնպէս քեղ կը բնտռէի. նուազարանիդ հնչիւնը ականջիս եկաւ, լսեցի որ հայրենիքիս դիպապունները կ'երգեն ու բերնիդ գեղգեղէ մարգարէացայ որ դու ևս և ահա կուգամ Ապէն-Համէղի սիրտը խոնարհաբար ոտքերուդ առջևը կը նուիրեմ : — Եւ ևս, պատասխանի տուաւ Պլանդա քեղ միտքս բերելով Ապէններամներու այն տաղը կ'երգէի : Քեղ տեսնալուս վայրկեանէ խմբ, միշտ այնպէս կ'երեւակայեմ թէ բոլոր Մաւրիտանիկ ասպետները քեղ կը նմանէին : »

(1) Génies, հին :

Երբ Պլանքա այս կ'ըսէր թե՞ն է կազմուք մը իր ճակտին վրայ իջաւ : Ապեն-Համէզ ալ իր կողմէ այնպէս սրտայայտ կը մտնէր որ վայրիկ մի եւ նորատի բրիտանէհուիին ոտքը պիտի իյնար եւ յայտնէր պիտի թէ՛ Ապենսերամներնու յետին եւ միակ թուն է, այլ խոհեմութեան մաս մը, որ դեռ իր վրայ կար, արգիլեց զինքը, վասն զի կը վախնար որ չ'ըլլայ թէ իր անունը, դեռ Կրճնատայի մէջ շատ ծանօթ, կառավարին կտակած տայ : Մարիտանիկներու գէմ կուր հազիւ թէ վերջ գտեր էր եւ Ապենսերամի մը ներկայութիւնը այն ատեն Սպանեօրներու ճշմարիտ վախ մը կրնար ստալ : Ապեն-Համէզը այսպէս դգայշ վարուելովը վտանգէ ազատ մնալ չ'էր միտքը. ո՛չ բնաւ. այլ երբ կը յիշէր որ այս պատճառաւ կարելի է թէ յախտեան ակ չի տեսներ իր սիրունին, անուղղով կը պաշարուէր :

Պլանքա օրիորդը առաջ կուգար այնպիսի ընտանիքէ մը որու նախնիք էին Սիտ տը Պիվար եւ Շիմէնը, Կոմէզ տը Կորմաս կոմսին դուստր : Սիտ տը Պիվարին յաջորդ սերունդը յետին աստիճան թշուառութեան մէջ ինկաւ Քասթիլի սրբունիքին տպերախտ վարումով որ կը մոռնար Գեղանի Վալանսայի (valence la Belle) յաղթականը : Այս սերունդը երթալով այնպէս աննշան եւ անանուն եղաւ որ շատերը դարերով կարծեցին թէ մարեր էր : Այլ Կրճնատայի առման ժամանակը Պիվարին տոհմէ յետին ճիւղ մը երևելի եղաւ նորէն աւելի իր քաջութեան քան թէ իր պատուանուններու համար : Երբ Ֆերոյինանտ մարիտանիկ այլադէն ժողովուրդը Կրճնատայէ հաղթական տարաւ, Սիտ տը Պիվարի թոռին տուաւ բաղմանով ընտանիքներու ինչքը եւ դանիկա Սանդա-Ֆէի դուքս ըրաւ : Այս նորաշուք դուքսը Կրճնատայի մէջ հաստատեց իր բնակարանը եւ մեռաւ դեռ երիտասարդ, միակ որդի թողլով արդէն կանամբի Բոտրիկը, Պլանքայի հայրը : Թերեղա տը Քաներդ, Բոտրիկին կինը, տղայ մը բերաւ որ ի ծնէ, բաւոր իր նախահայրերու նման, Բոտրիկ կոչուեցաւ, այլ ետքը Կարլոս անունը ստին իրեն սրպէս զի իր հօր հետ չի շփոթուի : Այն մէծ զէպքերը որոնց Կարլոս ակննատես եղեր էր ի մանկութենէ հետէ, այն վտանգները որոնց մէջէ անցաւ գրեթէ ի ծաղիկ հասակի, անոր բնական զգաստ բարքը ալ աւելի վիհ եւ անհիճելի ըրին : Կարլոս հաղիւ թէ տաս եւ չորս տարեկան էր երբ Քորդէզի ընկեր եղաւ Մերսիքա երթալու համար : Հոն ամէն վտանգներու արիաքար տարեր էր, այս զարմանալի արշաւանքին ամէն անգամ թուններու

վիայ չդեր էր, և մինչև այն օրը անձամբ տշխարհի մը յետին ծագաւորի անկման ներկայ գտնուէր էր : Այս աղէտքէ երէք տարի ետքը Եւրոպայ եկեր էր և Բալկիայի պատերազմի մէջ կը գտնուէր իրր թէ պատուով և արիւնքեամբ պսակեալ մը բաղդին հարուածի ներքեւ ընկճիլը տեսնէ : Նոր աշխարհի կերպարանքը, տակաւին անհորդ ծովերու վրայ երկայն ուղեւորութիւնները, բաղդին շրջումներու և այլալուծեան տեսարանը Կարլոսի հաւատաւոր և մեղամաղձ էրեւակայութիւնը շարժեր էին. անոր համար Փարադրաւայի ասպետակէտն կարգը մտեր էր և Բոտրիկին աղաջանքներու անհրաժեշտութիւնը մերժելով իր ամէն ինչը իր քրօքը սեպհականեր էր :

Պլանքա տը Պիվարը, որ Կարլոսի միակ քոյր էր և հասակաւ անկէ շատ տեղի պզտի, հօրը աչքին լոյսն էր : Արդէն իր մայրը կորուսէր էր ու տասնութ տարեկան կար չի կար երբ Ապեն-Համելը Կըլմաուտ եկաւ : Այս սիրունի օրիորդը կենդանի հրապոյրք մ'էր. ձայնը զմայլուն, կաքաւը բարակ հովէ ու թեթեւ : Երբեմն Արմիտի նման կառարշաւ կ'զբօսնուր. Էրբեմն ու Անտալոզիայի արագածն երիվարի մը վրայ նստելով դաշտերու մէջ կը ծռէր, այն սիրարկու մօզուններու նման որք Փրիս-Թանի և Կալաօրի կ'երեւէին անտառներու մէջ : Ածենք խաբուելով Աստաղիայի տեղ կրնար առնել զանիկա և Բարիդ՝ Տիան տը Բուալիէի՝ որ այն ատեն սկսէր էր արքունիքին մէջ սեռնեթիլ և փայլիլ : Այլ եթէ Ֆրանսուսի մը հրապոյրքը ունէր անիկա, Սպանեօլի մը կիրքերէ զատարկ չ'էր, և իր բնական հպտանքը (coquette) չ'էր բառնար անոր վրայէ սրտին անվրէպ, անքայքայ, հզօր և վեհ զգայունները :

Նորահաս օրիորդներու ահուզողի ձայնը, երբ Ապենսերամին բուրաստանի մէջ նետուիլը տեսան անոնք, Բոտրիկը լսելով վազեց հոն եկաւ : « Հայր իմ, ըսաւ Պլանքա, ահա այն Մարիտանիկ իշխանը որու խօսքը ըրիքեղ : Անիկա երգս լսելով՝ զիս ճանչցաւ և ներս մտաւ ինէ շնորհակալ ըլլալու համար որ իրեն ճամբայ ցոյց տուի : »

Բոտրիկը ընդունելութիւն ըրաւ Ապենսերամին Սպանեօլներու ծանր ալ պարզ երես մարդավարութեամբ : Այս աղջիկ մէջ չի նշմարուիր բնաւ այն գերեկան շարժումները, այն մէջէ մէջ ոճերը որք միտքի վառութեամբն և հոգւոյ տպականութեան նշան են : Իշխանի և ջինականի լեզուն մի և նոյն է, մի և նոյն է բարեւ,

զովանքը (compliments), սովորութիւնները, կերպերը մի և նոյն են : Որքան այս ժողովուրդին վստահութիւնը և առատաստութիւնը օտարականներու համար անհուն են, այնքան իր քիչառու ոգին անարկու է երբ մատնութիւն մը կ'զգայ : Դիւցազնական է իր արիութիւնը և համբերութիւնը՝ անդրդուելի : Հյաջողութեան ներքեւ երբէք չի թուճար, պէտքէ որ անոր յաղթէ, կամ անկէ ճշդեայ իյնայ : Միտքը բարակ չ'է, ինչպէս կ'ըսեն, այլ երբ իր կիրքերը վառին ու բորբոքին այնպիսի լոյս մը անոր կուտան որ տեսիլներու (idée) նրբութենէ և յորդութենէ կը ծագի : Սպանեօլ մը որ բերանը չի բանալով իր օրը կ'անցնէ, որ բան մը չ'է տեսեր, որ աեանելու ալ հոգ մը չ'ունի, որ բան մը չ'է կարդացեր, սովորներ, համեմատներ, աղետալի վայրկեանի մը մէջ կարճոր դարմաններ կը զտնայ միշտ վեհ որոշումներ առնելով :

ՇԱԹՈՊԻԱՆ :

(Պիտի շարունակի).

Համարատու Տըլէզր :

THE HISTORY

OF THE

AMERICAN

REPUBLIC

AND

THE

CONSTITUTION

OF THE

UNITED STATES

OF AMERICA